

УДК 343.221.5.096–053.6 (477)

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-1.8>

М. В. Дуженков, ад'юнкт кафедри адміністративного права,
процесу та адміністративної діяльності
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ, ЯКА ВЧИНИЛА ПРАВОПОРУШЕННЯ, У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Розбудова правової держави, громадського суспільства в Україні об'єктивно зумовлює пошук моделі суспільного устрою, у центрі якої має бути людина як найвища соціальна цінність. Створення правової держави вимагає вирішення цілого комплексу політичних, соціально-економічних проблем, становлення загальнокультурної системи цінностей, пошуку і застосування програм, напрямів соціальної політики, які сприятимуть формуванню духовно збагаченої особистості, свідомість якої відобразить світогляд, ідеї, потреби, інтереси суспільства і людства загалом [1, с. 4]. Важливими орієнтирами в розбудові правової держави, захисту прав і свобод її громадян повинні стати цінності європейських держав. Зокрема захист прав дітей, які перебувають у конфлікті із законом, повинен бути пріоритетним напрямом діяльності держави, діти – це майбутнє будь-якої держави, і від того, які умови будуть створені державою для всебічного розвитку та захисту дітей, буде залежати її існування. Ціннісними орієнтирами в цьому напрямі, беззаперечно, є Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права людини, Європейська конвенція про права людини 1950 року, Європейська конвенція про здійснення прав дітей.

Пунктом 1 статті 40 Конвенції про права дитини 1989 року визнано право кожної дитини, яка порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поводження, що сприяє розвитку в дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та за якого враховуються вік дитини і бажаність сприяти її реінтеграції та виконанню нею корисної ролі в суспільстві [2, с. 50].

У статті розглянуто нормативно-правові, законодавчі акти, які застосовуються судовими, правоохоронними й іншими державними органами, щодо дітей, які перебувають у конфлікті із законом. Проведено аналіз законодавства та наукових статей, висвітлено бачення автора щодо внесення змін у законодавство, зроблено висновки.

Ключові слова: права дитини-правопорушника, національне законодавство, Адміністративний кодекс, Кримінальний та Кримінальний процесуальний кодекси України.

M. V. Duzhenkov. Enforcement mechanism of rights of children who commit an offence in national legislation

Development of constitutional state, civil society in Ukraine fairly determines the search for a model of social system at the center of which should be a person as the highest social value. Creation of constitutional state requires the solution of a whole set of political, social-economic problems, the formation of a cultural system of values, the search and application of programs, directions of social policy, which will contribute to the formation of mental enrichment, the consciousness of which display world-view of ideas, needs, interests of society and humanity as a whole [1, p. 4]. The values of European states should become important guidelines in building the rule of law, protecting the rights and freedoms of its citizens. Children safeguarding, including those who are in conflict with the law, should be a priority of the state, the children are the future of any state, and on what state creates the conditions for comprehensive development and protection of children will depend on its existence. Values in this direction the UN Convention on Human Rights, the 1950 European Convention on Human Rights, and the European Convention on the Rights of the Child are unquestionably.

Article 40, paragraph 1, of the 1989 Convention on the Rights of the Child recognizes the right of every child who has breached criminal law, is accused or found guilty of such a violation, which promotes a child's sense of dignity and importance, enhances respect for human rights and fundamental rights, freedoms of others and taking into account the age of the child and the desire to promote its reintegration and fulfillment of its useful role in society [2, p. 50].

The article considered the normative legal, legislative acts, which are applied by judicial, law enforcement and other state bodies, concerning children who are in difficulty with the law. Review of the legislation and research articles was done, was expressed the writer's view of the change in the legislation, draw conclusions.

Key words: rights of children in conflict with the Law, legislation, Administrative Code, Criminal Code and Code of Criminal Procedure of Ukraine.

Постановка проблеми. Дотримання прав дітей, особливо тих, які перебувають у конфлікті із законом, їх захист мають особливе значення як для становлення особистості, її розвитку, так і для розвитку держави. Закріплені законодавством норми щодо захисту прав дитини спрямовані на їх захист у разі виявлення такого порушення, однак, на нашу думку, вони є недостатніми, тому вдосконалення законодавства в цьому напрямі діяльності є важливим і потребує всебічного розгляду й обговорення.

Мета статті – розглянути національне законодавство в галузі забезпечення прав дитини-правопорушника, окреслити шляхи його вдосконалення.

© М. В. Дуженков, 2020

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему захисту прав і свобод дітей досліджували вітчизняні та закордонні вчені, серед них такі: В. Абрамов, Джеральдін ван Б'юрен, Н. Крестовська, Н. Опольська, Н. Ортинська, О. Бандурка, О. Скакун та інші. Те, що окремі аспекти вказаної проблематики вже досліджувалися на науковому рівні, ніяк не зменшує актуальності проблеми захисту прав дитини, а навпаки, дозволяє розкрити її більш ґрунтовно та всебічно.

Виклад основного матеріалу. Роль держави у сфері прав неповнолітніх має комплексний характер, що передбачає закріплення на нормативному рівні прав і створення дієвого механізму їх реалізації. Зрозуміло, права особи надзвичайно різноманітні за змістом, обсягом, способами реалізації. Однак закріплення того чи іншого суб'єктивного права неповнолітнього в законодавстві має означати реальну можливість індивіда вільно користуватися певним благом, вчиняти певні дії в межах і порядку, визначених у законі [3, с. 178, 179]. Зокрема, у ст. 51 Конституції України зазначено, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою, а у ст. 52 встановлено рівні права дітей незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним, заборону експлуатації та будь-якого насильства над дитиною [4].

Виходячи з Конституції України та Конвенції Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), 24 січня 1995 р. ухвалений Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей». Закон визначив правові основи діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку [5]. 26 квітня 2001 р. Верховною Радою України ухвалений Закон «Про охорону дитинства», який визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має велике значення для гарантування національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави, з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, усебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні встановлює основні засади державної політики в цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини. У ч. 2 ст. 3 цього Закону всім дітям гарантований рівний доступ до безоплатної правової допомоги, необхідної для забезпечення захисту їхніх прав, на підставах та в порядку, установлених законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги [6]. Відповідно до п. п. 1, 2 ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», суб'єктом права на безоплатну вторинну правову допомогу є діти, зокрема діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти, які постраждали внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту, – на всі види правових послуг, передбачені у ч. 2 ст. 13 [7]. У ч. 3 ст. 20 Кримінального процесуального кодексу України також передбачено забезпечення права на захист підозрюваному, обвинуваченому та надання їм безоплатної правової допомоги державним коштом у випадках, передбачених цим Кодексом та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги [8, с. 77].

Важливим критерієм забезпечення прав дитини, яка вчинила правопорушення та перебуває в конфлікті із законом, є зважання на вік дитини, національна система права відносить до дітей дві різновікові демографічні групи: малолітніх і неповнолітніх. Відповідно до Сімейного кодексу України, малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою – дитина віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ст. 6). Цивільний кодекс (далі – ЦК) України (ст. 34) надає повну цивільну дієздатність неповнолітній особі, яка зареєструвала шлюб, записана матір'ю або батьком дитини. Ст. 35 ЦК встановлює можливість набуття повної цивільної дієздатності особою, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором або зареєстрована як підприємець. Ст. 31 ЦК дозволяє навіть 6–14-річним (малолітнім) дітям у передбачених законом випадках самостійно укладати майнові угоди [9, с. 10]. У ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» дитиною визнається особа віком до вісімнадцяти років (повноліття), якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [6].

Ці вікові критерії враховуються в адміністративному та кримінальному законодавстві, у ст. 12 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) передбачений вік, з якого адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку. У свою чергу, ст. 13 цього Кодексу до осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, передбачає застосування заходів впливу, визначених у ст. 24–1 КУпАП, а саме: зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого; попередження; догану або сувору догану; передачу неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінують, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу, за їхньою згодою, а також окремим громадянам, на їхнє прохання [10]. За протиправні дії неповнолітніх віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, згідно із ч. 3 ст. 184 КУпАП, адміністративну відповідальність несуть батьки або особи, які їх замінують. У цих випадках, на думку Д. Каляянова, порушується персоніфікація адміністративної відповідальності, тобто ст. 184 КУпАП не відповідає ч. 2 ст. 61 Конституції України, де визначено, що «юридична відповідальність особи має індивідуальний характер» [11, с. 124].

Низка статей Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України також спрямовані на забезпечення прав дитини, яка вчинила правопорушення та перебуває в конфлікті із законом. Кримінальним кодексом України встановлено два віки кримінальної відповідальності: шістнадцять і чотирнадцять років. Злочини, за які кримінальна відповідальність настає із чотирнадцяти років (вичерпний перелік їх подано

у ст. 22 Кримінального кодексу України), – це правопорушення, які характеризуються підвищеною суспільною небезпекою, доступною для її усвідомлення чотирнадцятирічними підлітками. Ці правові та вікові межі враховуються й у кримінально-процесуальному законодавстві України. Як слушно зауважує Е. Мельникова, вік вісімнадцять років як рубіж досягнення повноліття є досить умовним не тільки тому, що в низці країн встановлено інший вік. Він умовний і в суто індивідуальному плані. Особистість конкретної людини може не відповідати закладеній у законі нормі про момент настання юридичної зрілості. Підліток може відставати у своєму розвитку чи, навпаки, обігнати свій вік. Такі ситуації нерідко несуть у собі потенціальний конфлікт. Той, хто відстає в розвитку, імовірно, стане жертвою злочину, і навпаки, «акселерат», який має завищені, не відповідні його віку вимоги до життя, сам може порушити закон. Як захист прав дитини в таких випадках виступають спеціальні галузеві норми права. Прикладом може служити вимога обов'язкового встановлення в необхідних випадках віку неповнолітнього, як і особлива увага до діянь неповнолітніх, які мають ознаки розумової відсталості. Для захисту неповнолітніх у судовому процесі визначено значний обсяг повноважень їхніх законних представників (батьків або осіб, які їх замінюють) [9, с. 10, 11].

Неповнолітній, який не досяг віку, з якого настає кримінальна відповідальність, учинив діяння, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, до адміністративної відповідальності не притягується, у цих випадках, відповідно до ч. 4 ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення, притягуються батьки або особи, що їх замінюють. Однак у Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 р. пропонується скасувати адміністративну відповідальність батьків за вчинення неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років адміністративних правопорушень та діянь, що мають ознаки злочину, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність [12]. Сімейне право визначає обов'язком батьків виховувати своїх дітей. Учинений злочин чи проступок є прямим наслідком неналежного виконання з боку батьків та інших суб'єктів правової соціалізації [3, с. 352]. Тому ми вважаємо, що притягнення батьків або осіб, що їх замінюють, до адміністративної відповідальності відповідно до ч. ч. 3, 4 ст. 184 КУпАП є необхідною процедурою, застосування цієї норми права до батьків справляє непрямий виховний вплив на неповнолітніх і вказує батькам на прогалину у вихованні дітей, що призвела до вчинення ними правопорушень.

Згідно з п. 3 ч. 1 ст. 66 Кримінального кодексу України, учинення злочину неповнолітнім є обставиною, яка пом'якшує покарання. Ч. 1 ст. 97 Кримінального кодексу України передбачає звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, передбачених у ч. 2 ст. 105, неповнолітнього, який уперше скоїв злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. Ст. 98 Кримінального кодексу України встановлює такі види покарань, які можуть бути застосовані судом до неповнолітніх: штраф; громадські роботи; виправні роботи; арешт; позбавлення волі на певний строк. Також можуть бути застосовані додаткові покарання [13].

У Кримінальному процесуальному кодексі (далі – КПК) України передбачено низку статей, які спрямовані на захист прав малолітніх дітей у кримінальному процесі. У Кодексі є спеціальна гл. 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх», § 1 якої визначає загальні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх, у свою чергу, у § 2 визначено застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Зокрема, у ч. 2 ст. 10 закріплено, що неповнолітні під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями. У ч. 2 ст. 484 визначено, що кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, зокрема в разі кримінального провадження щодо декількох осіб, хоча б одна з яких неповнолітня, здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх. Особи, що беруть участь у кримінальному процесі, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим і психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їхнє значення, вислуховувати його аргументи під час ухвалення процесуальних рішень, уживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього. У ч. 1 ст. 227 КПК України передбачено участь законного представника, педагога, психолога або лікаря у слідчих (розшукових) діях за участю малолітньої або неповнолітньої особи [8, с. 46, 496, 1002]. У ч. 2 ст. 33 Закону України «Про Національну поліцію» передбачено проведення опитування неповнолітніх тільки за участю батьків (одного з них), іншого законного представника або педагога [14].

Кримінально-виконавчим кодексом також передбачені статті, які стосуються неповнолітніх. У ст. 38 передбачено виконання неповнолітніми громадських робіт – дві години на день, але не менше двадцяти п'яти годин на місяць. Ст. 51 передбачає тримання засуджених до покарання у виді арешту неповнолітніх в умовах ізоляції з роздільним триманням чоловіків, жінок, засуджених, які раніше притягалися до кримінальної відповідальності, засуджених, які раніше відбували покарання в місцях позбавлення волі [15]. У ст. 12 Закону України «Про пробацію» передбачено проведення пробації щодо неповнолітніх віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [16].

Отже, беззаперечно, у державі відбуваються позитивні зміни в галузі забезпечення прав дітей, які вчинили правопорушення та перебувають у конфлікті із законом, але, на нашу думку, вони є недостатніми, наприклад, такий важливий інститут, як громадські вихователі, запроваджений Указом Президії Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки від 26 серпня 1967 р. «Про затвердження Положення про громадських вихователів неповнолітніх» [17], та судові вихователі [18] де-юре існують на папері, але де-факто на практиці вони не застосовуються.

У п. 5.4 Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. передбачено розширення способів альтернативного (правосуддя) урегулювання спорів, зокрема шляхом практичного впровадження інституту медіації і посередництва [19]. Однак дотепер Закон України «Про медіацію» не ухвалений. Також немає закону про ювенальну юстицію, який, на нашу думку, повинен охоплювати всі сфери, які стосуються дітей. Ураховавши досвід європейських країн, які пройшли шлях створення ювенальної юстиції, наприклад, Франції, де суди, які розглядають справи щодо дітей, відокремлені, це також окрема судова інстанція, їхня юрисдикція поширюється на всі справи щодо неповнолітніх.

У Німеччині до суддів та інших працівників системи ювенальної юстиції висуваються вимоги щодо досвіду виховної роботи, обізнаності в педагогіці, підлітковій психології, соціології та кримінології [9, с. 82, 83]. Відповідно до ст. 18 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», справи стосовно неповнолітніх розглядаються в судах загальної юрисдикції, суддями, які обираються із числа суддів відповідного суду. Судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, не звільняються від виконання обов'язків судді відповідної інстанції, проте здійснення ними таких повноважень ураховується під час розподілу судових справ і має пріоритетне значення [20]. У таких умовах, на нашу думку, неможливо повною мірою забезпечити захист прав і свобод дитини під час судового розгляду справи.

Ми погоджуємося з ученими, які слушно стверджують, що дієвий механізм забезпечення і гарантування прав, свобод і законних інтересів дитини не може обмежуватися лише його правовим або законодавчим виміром. Так, Н. Оніщенко та С. Сунегін поділяють думку Н. Опольської про те, що механізм забезпечення прав і свобод дитини передбачає взаємодію не лише нормативно-правових засобів, що створюють належні передумови для реалізації, охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів дитини, а й загальносоціальних засад. З огляду на це гарантії прав і свобод дитини повинні розглядатися в контексті узгодження соціально-економічних, правових, культурно-духовних, політичних умов, засобів і способів, що спрямовані на постійне вдосконалення прав і свобод дитини, фактичну реалізацію, охорону та захист у разі їх обмеження або порушення [21, с. 101].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Попри безперечний прогрес, досягнутий за останні роки, залишається чимало проблем, зумовлених неузгодженістю державної політики, суперечливістю положень, законодавства, недостатньою послідовністю законодавця під час ухвалення нормативно-правових актів.

Незважаючи на наявність правових положень щодо органів, які займаються захистом прав дітей, у національному законодавстві, до цього часу відсутні спеціалізовані суди у справах неповнолітніх. Натепер у судах України введена спеціалізація суддів, які розглядають справи про злочини неповнолітніх, і це є вагомим кроком до запровадження ювенальної юстиції.

Необхідне вжиття таких заходів:

– ухвалити закон про ювенальну юстицію та медіацію, а також відокремити суди, зробити їх окремою судовою інстанцією для розгляду справ стовоно дітей;

– виходячи з того, що сім'я є першою соціальною групою, де більше часу перебуває дитина, розвивається та проходить її соціалізація, необхідно спрямувати зусилля на перевиховання та налагодження гармонійних взаємин у сім'ї. Працівники поліції, служби пробації, служби у справах дітей та інші повинні зосередитись на роботі із сім'ями дітей-правопорушників, особливо з тими сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, неблагополучними сім'ями, у яких порушуються права дітей. Цей напрям діяльності необхідно більше деталізувати в нормативно-правових актах;

– під час опитування та допиту підозрюваних, обвинувачених, свідків, потерпілих використовувати у своїй діяльності методику «Зелена кімната», яка, на наш погляд, застосовується не повною мірою, а в деяких випадках взагалі не використовується.

Список використаних джерел:

1. Причини та умови злочинності неповнолітніх : науково-практичний посібник / С. Бабенко та ін. Донецьк : Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка, 2009. 228 с.

2. Міжнародно-правові акти у сфері ювенальної політик / Інститут законодавства Верховної Ради України ; Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. Київ : ФО-П Бурия О.Д., 2014. С. 712.

3. Ортинська Н. Правовий статус неповнолітніх : теоретико-правове дослідження : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2016. 691 с.

4. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
5. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр>.
6. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402–III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
7. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 червня 2011 р. № 3460–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Гончаренка, В. Нора, М. Шумила. Київ : Юстініан, 2012. 1224 с.
9. Ювенальна юстиція : навчальний посібник / кол. авт. : А. Гусев та ін. ; за заг. ред. Н. Крестовської. Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. 243 с.
10. Про адміністративні правопорушення : Кодекс України від 7 грудня 1984 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/80731-10>.
11. Проблеми правової соціалізації молоді в сучасних умовах розвитку українського суспільства : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 14–15 липня 2006 р. / за заг. ред. Г. Яворської, М. Цимбалюка. Одеса : ГУ МВС України в Одеській області, 2006. 296 с.
12. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 р. : розпорядженні Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-р>.
13. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341–III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
14. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
15. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. № 1129–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#top>.
16. Про пробацію : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/160-19>.
17. Про затвердження Положення про громадських вихователів неповнолітніх : Указ Президії Верховної Ради Української РСР 26 серпня 1967 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/284-07?lang=en>.
18. Про затвердження Положення про судових вихователів : наказ Верховного суду України, Міністерства юстиції України, Міністерства освіти України від 15 листопада 1995 р. № 478/63/7/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/z0113-96>.
19. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. : Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>.
20. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402–VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>.
21. Дакал А. Актуальні проблеми формування та реалізації державної політики щодо захисту прав дітей в Україні. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 100–107.